

УДК 343.1

Тимур Лоскутов,*канд. юрид. наук,
доцент кафедри кримінального процесу
Донецького юридичного інституту МВС України*

АНАЛІЗ ОКРЕМИХ ПОЛОЖЕНЬ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Стаття присвячена дослідженню співвідношення окремих норм Кримінального процесуального кодексу України й європейських стандартів забезпечення прав людини.

Ключові слова: європейські стандарти, рішення Європейського суду, права людини.

Метою Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справведливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схваленої Указом Президента України від 10.05.2006 р. № 361/2006, є забезпечення становлення в Україні судівництва як єдиної системи судового устрою та судочинства, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і гарантує право особи на справедливий суд.

Концепцією реформування кримінальної юстиції України, схваленою Указом Президента України від 08.04.2008 р. № 311/2008, встановлено, що кримінальне судочинство має забезпечувати неухильне дотримання прав особи в ході діяльності органів досудового розслідування та судів відповідно до вимог Конституції України, міжнародних договорів щодо прав людини, зокрема Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) з урахуванням її тлумачення Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ). Ці положення концепції підтверджують особливу актуальність дослідження норм Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) крізь призму європейських стандартів забезпечення прав людини.

Європейські стандарти забезпечення прав людини у кримінальному процесі досліджували такі вчені, як О. Банчук, А. Бущенко, Ю. Грошевий, С. Заїка, О. Капліна, Р. Куйбіда, Л. Лобойко, В. Маляренко, Д. Сімонович, М. Скригонюк, А. Чумаков, С. Шестакова, О. Шило та інші. Проте зазначені вчені досліджували лише відповідність положень КПК Ук

раїни 1960 р. вимогам європейських стандартів забезпечення прав людини. На сьогодні майже не дослідженим залишається питання співвідношення норм чинного КПК 2012 р. та положень ЄКПЛ і практики ЄСПЛ, що містять європейські стандарти забезпечення прав людини.

Метою цієї статті є визначення відповідності (невідповідності) окремих нормативних положень КПК європейським стандартам забезпечення прав людини.

У сучасному світі значення ідеї прав людини вийшло за межі внутрішньонаціонального вибору. Іншими словами, права людини зараз не лише стали базовим регулятором правового впорядкування суспільного життя в окремих країнах, які обрали за взірцеву правову державу, а й набули загальнолюдського, міжнародного значення [1, с. 193]. Концепт прав людини, по-перше, став основою практики міжнародних відносин та їх юридичного регулювання; по-друге, він набув статусу правової вимоги міжнародного співтовариства (людства) до кожної окремої держави незалежно від її суспільного ладу та законодавства. Таке становище відображене та закріплене в ряді міжнародних правових документів [1, с. 193–194].

Важливе місце у предметі кримінального процесуального регулювання відводиться конвенційним правам, що забезпечуються європейськими стандартами. Під останніми у галузі кримінального судочинства розуміються встановлені ЄКПЛ загальні положення

ня щодо дотримання прав людини, а також ухвалені на основі цієї Конвенції рішення ЄСПЛ, що стосуються застосування національними компетентними органами ЄКПЛ під час провадження у конкретних кримінальних справах [2, с. 7]. Аналіз змісту зазначеного поняття свідчить, що елементами системи європейських стандартів забезпечення прав людини у кримінальному процесі є:

- нормативні положення ЄКПЛ, релевантні кримінальному провадженню (статті 3, 5, 6, 7, 8, 13);
- рішення ЄСПЛ, прийняті у зв'язку з порушенням норм ЄКПЛ під час кримінального провадження.

Обов'язковість врахування європейських стандартів під час кримінального провадження обумовлюється положеннями законів України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17.07.1997 р.; «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 р., у ч. 2 ст. 19 якого зазначено, що чинні в Україні міжнародні договори мають перевагу над актами законодавства України; «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р., ст. 17 якого передбачає, що суди застосовують при розгляді справ ЄКПЛ та практику ЄСПЛ як джерело права; КПК, у ч. 5 ст. 9 якого зазначається, що кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики ЄСПЛ.

Розгляньмо співвідношення окремих положень КПК і положень європейських стандартів забезпечення прав людини.

Норми ст. 214 КПК, що регулюють початок досудового розслідування, дозволяють слідчому, прокурору упродовж 24 годин не вносити до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР) відомості про кримінальне правопорушення, отримані із заяви, повідомлення або іншого джерела. Якщо протягом вказаного часу отримані відомості про

кримінальне правопорушення не заносяться до ЄРДР, то органам досудового розслідування забороняється здійснювати будь-які слідчі (розшукові) дії. Винятком є огляд місця подія, що може проводитися лише у невідкладних випадках, які у кримінальному процесуальному законі не вписані.

Зазначені положення ст. 214 КПК не відповідають європейським стандартам забезпечення прав людини у частині здійснення ефективного офіційного розслідування після отримання відомостей про вчинене кримінальне правопорушення.

У Рішенні «Яременко проти України» (2008 р.) ЄСПЛ наголосив, що необхідність проведення ефективного офіційного розслідування факту поганого (нелюдського чи такого, що принижує гідність) поводження вбиває із загального обов'язку за ст. 1 ЄКПЛ забезпечити кожному в межах юрисдикції відповідної Сторони права та свободи, передбачені у цій Конвенції. Таке розслідування має здійснюватися із зразковою ретельністю та швидкістю [3]¹. У разі не занесення до ЄРДР відомостей про кримінальне правопорушення протягом 24 годин про жодну ефективність (ретельність і швидкість) початкового досудового розслідування йтися не може, оскільки органи досудового розслідування обмежені у використанні кримінальних процесуальних засобів доказування. Вони відповідно до норм КПК позбавлені можливості проведення будь-яких слідчих (розшукових) дій, окрім огляду місця події. Це унеможливує повноцінне виявлення, збирання та перевірку інформації щодо кримінального правопорушення. Причому такий обмежений режим розслідування може продовжуватися аж до доби.

Наступним прикладом неузгодженості норм кримінального процесуального законодавства та європейських стандартів забезпечення прав людини є зміст ст. 45 КПК і Рішення Конституційного Суду України від 16.11.2000 р. № 13Врп/2000 у справі Г. Солдава това. Якщо відповідно до ст. 45 КПК захисником у кримінальному провадженні може бути лише адвокат, то згідно із зазначеним Рішенням Конституційного Суду України – адвокат та інший фахівець у галузі права, пров'язаний статус якого має встановлюватися окремим законом. На сьогодні такого закону українське кримінальне процесуальне законодавство не містить.

Аналогічну нормативну невизначеність щодо вільного вибору захисника у кримінальному процесі ЄСПЛ визнав порушенням ст. 6 ЄКПЛ у справі «Загородній проти України» (2011)². У цій справі ЄСПЛ зазнав

¹ Незважаючи на те, що ЄКПЛ передбачає проведення ефективного (ретельного та швидкого) офіційного розслідування лише щодо порушень матеріальних конвенційних норм, розслідування порушень норм КК України, безумовно, має відповідати зазначеним вимогам ефективності.

² Вживання словосполучення «аналогічна нормативна невизначеність» обумовлено чинністю КПК 1960 р. на час подій, що відбувалися із громадянином Загороднім. Хоча положення зазначеного нормативно-правового акта формально дозволяли участь як захисників інших фахівців у галузі права, вони не визначали їх процесуального статусу та порядку залучення.

чив, що залишивши питання про обмеження права на вільний вибір захисника не вирішено ним протягом тривалого періоду часу, державні органи створили ситуацію, яка не сумісна з принципом правової визначеності, що втілений у ЄКПЛ і є одним із основних елементів верховенства права [4].

Разом із тим ЄСПЛ зазначив, що право на вільний вибір захисника може бути обмежене задля ефективного (у тому числі кваліфікованого) здійснення права на захист людини за наявності достатніх підстав у національному законодавстві, що виключало б свавільля [4], тобто за наявності чіткої (однозначної) регламентації обмежень права на вільний вибір захисника, наприклад шляхом визначення кваліфікаційних вимог до набуття статусу останнього, нормативно-правові акти України відповідали б європейським стандартам забезпечення прав людини.

Не відповідає вимогам європейських стандартів кримінальне процесуальне законодавство у частині реалізації права на захист від початкового кримінального переслідування. Згідно із ст. 42 КПК у особи з'являється право на захист після набуття нею процесуального статусу підозрюваного у разі повідомлення про підозру або затримання за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення. А повідомлення про підозру відносно до ст. 276 КПК здійснюється у випадках: затримання особи на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення; обрання до особи одного з передбачених КПК запобіжних заходів; наявності достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення. Це означає, що без достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення, за відсутності підстав для застосування затримання або обрання одного з передбачених КПК запобіжних заходів особа не може набутти процесуального статусу підозрюваного та, відповідно, реалізувати право на захист від можливого кримінального переслідування.

Наведені нормативні положення українського кримінального процесуального законодавства не узгоджуються з тлумаченням обвинувачення (кримінального переслідування), наданим ЄСПЛ. Останній у Рішенні у справі «Нечипорук і Йонкало проти України» (2011 р.) зазначив, що з огляду на важливість права на справедливий судовий розгляд у демократичних суспільствах необхідно віддавати перевагу не «формальній», а «суттєвій» концепції обвинувачення [5]. За такою концепцією початком здійснення обвинувачення

(кримінального переслідування) є момент істотного погіршення становища особи у кримінальному процесі, що ототожнюється з початком розслідування щодо певної особи та збиранням доказів на її обвинувачення (зокрема, перший допит). З цього моменту на особу мають поширюватися гарантії захисту [6]. Іншими словами, ЄСПЛ визнає необхідність існування гарантій захисту для особи з моменту здійснення щодо неї кримінального переслідування, що тільки спрямоване на отримання обвинувальних доказів, а норми статей 42, 276 КПК уможливають використання особою права на захист лише після наявності достатньої сукупності обвинувальних доказів. Останні згідно з нормами КПК можуть формуватися за відсутності будь-яких гарантій захисту для переслідуваної особи.

Суперечить європейським стандартам забезпечення прав людини також зміст ст. 241 КПК, що передбачає можливість сторони обвинувачення проводити примусове освідчування підозрюваного у випадку відмови останнього пройти освідчування добровільно.

У Рішенні у справі «Яллог проти Німеччини» (2006 р.) ЄСПЛ визнав порушенням ст. 6 ЄКПЛ проведення примусового освідчування із застосуванням медичного препарату, що викликав неконтрольований блювотний рефлекс у заявника. ЄСПЛ зазначив, що шляхом здійснення примусового освідчування державні органи Німеччини порушили право Яллога не свідчити проти себе [7].

Право не свідчити проти себе є загальною визначеною міжнародним стандартом, який разом із правом на мовчання є основою поняття справедливого судового розгляду у знаменній ст. 6 ЄКПЛ. Їх суть полягає у захисті підозрюваного (обвинуваченого) від неправомірного примусу з боку влади, що сприятиме запобіганню судових помилок у досягненні мети ст. 6 ЄКПЛ [5; 8]. Право не свідчити проти себе передбачає, що сторона обвинувачення у кримінальному провадженні намагається довести винуватість підозрюваного (обвинуваченого), незважаючи на докази, отримані шляхом примусу або насилля всупереч волі підозрюваного (обвинуваченого) [6; 9; 10].

При вирішенні питання, чи було порушено право особи не свідчити проти себе, ЄСПЛ враховує дотримання волі підозрюваного (обвинуваченого) зберігати мовчання. Це право не поширюється на використання у кримінальному процесі матеріалів, які можна здобути незалежно від волі підозрюваного (обвинуваченого) [11, с. 279]. Норми КПК у

частині регламентації проведення примусового освідчування уможливають обмеження права підозрюваного не свідчити проти себе всупереч його волі. Для такого обмеження навіть не передбачається судового контролю. Сторона обвинувачення (прокурор) без звернення до слідчого судді може прийняти рішення про обмеження права не свідчити проти себе стороною захисту (підозрюваним).

Не узгоджуються з європейськими стандартами забезпечення прав людини нормативні положення § 4 гл. 24 КПК, що дозволяють стороні обвинувачення (слідчому, прокурору) без участі слідчого судді продовжувати строк досудового розслідування. Сторона захисту відповідно до ст. 295 КПК може лише подати письмові заперечення до слідчого, який ініціює перед прокурором питання про продовження строку досудового розслідування. Крім того, сторона захисту позбавлена можливості у межах ст. 303 КПК оскаржити до слідчого судді рішення прокурора про продовження строку. Попри те, що згідно із ст. 28 КПК слідчий суддя відповідальний за проведення досудового розслідування у розумні строки; недотримання сторонами захисту відповідно до ст. 308 КПК може оскаржити лише до прокурора.

У Рішенні у справі «Домбо Бехер проти Нідерландів» (1993 р.) ЄСПЛ зазначив, що поняття «справедливий розгляд», що сформувалося у судовій практиці, передбачає можливість «процесуальної рівності прав сторін» в аспекті справедливої рівноваги між сторонами щодо цивільних і кримінальних проваджень [12]. Принцип рівності сторін (у контексті «справедливого балансу» між сторонами) вимагає, щоб кожна із сторін мала рівну можливість представити свою справу в умовах, які не ставлять її в явно невідгідне становище порівняно з опонентами [13].

Встановлена у КПК процедура продовження строку досудового розслідування й оскарження недотримання розумних строків досудового провадження не відповідають принципу рівності сторін кримінального процесу (обвинувачення) та захисту. Остання явно опиняється у невідгідному становищі, коли сторона обвинувачення (прокурор) уповноважена «сама для себе», за відсутності слідчого судді, продовжувати строк досудового розслідування.

Не поліпшують процесуальне становище сторони захисту норми КПК, що уможливають оскарження недотримання розумних строків стороною обвинувачення (слідчим, прокурором) до прокурора вищого рівня.

Висновки

Викладене свідчить, що положення КПК у частині регламентації початку досудового розслідування, вільного вибору захисника, реалізації права на захист від первісного кримінального переслідування (обвинувачення), проведення примусового освідчування, продовження строків досудового розслідування не відповідають європейським стандартам забезпечення прав людини.

Доки норми КПК України не будуть приведені у відповідність із вимогами європейських стандартів забезпечення прав людини, останні мають застосовуватися під час кримінальної процесуальної діяльності.

Подальшими напрямками наукових розвідок можна визначити дослідження співвідношення інших норм кримінального процесуального законодавства й європейських стандартів забезпечення прав людини;

визначення місця міжнародних стандартів у системі кримінального процесуального законодавства.

Список використаних джерел

1. *Філософія права* / О. О. Бандурка, С. А. Бублик, М. Л. Заїнчковський та ін.; За ред. М. В. Косицького, Б. Ф. Чміля. – К., 2000. – 336 с.
2. *Лобойко Л. М.* Європейські стандарти додержання прав людини у галузі кримінального судочинства: поняття, система і цінність для реформування кримінального процесу України // Актуальні проблеми реформування кримінального процесуального законодавства: Матеріали круглого столу, 25 травня 2007 р. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 6–8.
3. *Рішення* Європейського суду з прав людини від 12.06.2008 р. у справі «Яременко проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001B86885>.
4. *Рішення* Європейського суду з прав людини від 24.11.2011 р. у справі «Загородній проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001B107561>.
5. *Рішення* Європейського суду з прав людини від 21.04.2011 р. у справі «Нечипорук і Йонкало проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001B104613>.
6. *Рішення* Європейського суду з прав людини від 19.02.2009 р. у справі «Шабельник проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001B91401>.
7. *Рішення* Європейського суду з прав людини від 11.07.2006 р. у справі «Яллог проти Німеччини» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001B76307>.

8. *Рішення* Європейського суду з прав людини від 03.11.2011 р. у справі «Балицький проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001B107185>.

9. *Рішення* Європейського суду з прав людини від 18.12.2008 р. у справі «Луценко проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001B90364>.

10. *Рішення* Європейського суду з прав людини від 28.10.2010 р. у справі «Леонід Лазаренко проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001B101321>.

11. *Рішення* Європейського суду з прав людини від 22.06.1999 р. у справі «Тирадо Ортіс і Лосано Мартін проти Іспанії» // Макбрайд Д. Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес. – К., 2010.

12. *Рішення* Європейського суду з прав людини від 27.10.1993 р. у справі «Домбо Бехер проти Нідерландів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001B62407>.

13. *Рішення* Європейського суду з прав людини від 07.07.2011 р. у справі «Федоров і Федорова проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001B105478>.

Стаття надійшла до редакції 22.10.2013 р.

Article is devoted to research of a ratio of separate standards of the CPC of Ukraine and the European standards of ensuring human rights.

Статья посвящена исследованию соотношения отдельных норм Уголовного процессуального кодекса Украины и европейских стандартов обеспечения прав человека.

